

ВІДГУК

**офіційного опонента кандидата філософських наук Шкіль Світлани
Олександрівни, доцента кафедри філософії Національного університету
біоресурсів та природокористування**

**на дисертаційну роботу Щепанського Віталія Вікторовича
«Рецепція релігійної філософії середньовіччя у «Треносі»
М.Смотрицького»,**

**подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за
спеціальністю 09.00.11. – релігієзнавство**

У багатьох європейських народів зародження оригінальної традиції ранньомодерного мислення пов'язане із релігійною полемікою. Корені полемічної культури ранньомодерної доби сягають античності, але стилі та методи релігійної полеміки цієї епохи безпосередньо кореняться в середньовічній полемічній практиці філософів та богословів. Думка ранньомодерну вдихає в середньовічній практиці нове життя, радикально перетворює середньовічний полемічний етос. Спільним для середньовічної та ранньомодерної доби є величезний суспільний резонанс, який викликали найбільші полемічні зіткнення. Григорій Богослов описує як дискусії навколо нікейського символу віри захопили не лише храми та палаци, але і ринки та лазні Константинополя. І таке явище сприяло переродженню пізньоантичного суспільства в ранньосередньовічне в межах імперії, яку сьогодні називають Візантійською. Так само, релігійна полеміка, що розгорнулася в зв'язку із «Треносом» Мелетія Смотрицького, не була справою лише вузького кола інтелектуалів. Вплив цієї полеміки на формування ранньомодерної української культури важко переоцінити. Релігійно-богословська полеміка зумовлювала і розвиток філософської культури, яка була методологічним та концептуальним підґрунтям для конфесійних різновидів християнської теології. Середньовічна філософська культура трансформувалася в ранньомодерну, на зміну конфесійним формам філософії народжувалися національні філософські традиції. Вивчення рецепції релігійної філософії

середньовіччя у «Треносі» Мелетія Смотрицького як ранньомодерному творі є актуальною темою для релігієзнавчого дослідження не лише саме по собі. Сьогодні українські філософська і богословські традиції переживають аналогічний етап оновлення, відповідаючи на виклики нової доби в історії України та Європи. Мелетій Смотрицький жив в епоху тотальної кризи українського православ'я, і був одним із провідних діячів, що знаходили вихід із цієї кризи. Сьогодні, коли українське православ'я має відповісти на не менш радикальні виклики, досвід Мелетія є важливим у контексті не лише історичному, але має велике значення для релігієзнавчої аналітики сьогодення. Не менш важливим є досвід осмислення Мелетієм загальної кризи світового православ'я. Усвідомлення масштабів цієї кризи наростало у свідомості Смотрицького від епохи написання «Треноса» до його подорожі до східних патріархатів, а потім навіть привело до пошуків єдності із Римом. У сучасному контексті пізніше навернення Мелетія до унії переосмислюється вже не як певний розрив, але як коливання в межах єдиної київської християнської традиції, екуменічно налаштованої принаймні на рівні високої богословської культури. Саме у новому контексті сучасної української гуманітаристики вже можливе незаангажоване дослідження еволюції філософсько-богословського світогляду Мелетія, об'єктивне виявлення трансформації середньовічного світогляду в ранньомодерний у творчості Смотрицького.

Дисертант цілком адекватно визначені об'єкт, предмет і методи дослідження. Але формулювання завдань дисертації є занадто затеоретизованими, і в результаті не зовсім зрозуміло що таке «герменевтичні аспекти релігійної символіки», як можна «обґрунтувати рецепції М. Смотрицького філософських ідей отців церкви» і яким саме чином можливо «виокремити оригінальні філософські ідеї М. Смотрицького». Також якщо проаналізувати пункти новизни, очевидно, що у дисертаційному дослідженні виконано значно більше конкретних завдань.

У першому розділі дисертації «Релігійно-філософські погляди М.Смотрицького як об'єкт наукового дослідження» комплексно проаналізовано став вивчення життєвого шляху та релігійно-філософських поглядів Мелетія

науковцями, а також здійснено системний огляд джерелознавчої бази. У першому розділі дисертації містяться вичерпні дослідження, які не викликають зауважень. Усі судження В.Щепанського об'єктивно обґрунтовані, і текст першого розділу є зірцем якісного наукового тексту.

Другий розділ аналізує культурне підґрунтя релігійної філософії Смотрицького у «Треносі». Частково це підґрунтя є даним у самому тексті «Треносу», частково – у тих традиціях теології, філософії, освіти та культури, які впливали на Мелетія. Із знанням справи Щепанський розкриває у підрозділі 2.1. значення освіти для Мелетія, переконливо реконструювавши її перебіг та особливості. В підрозділі 2.2. для аналізу образу «Церкви-Матері» перш за все пропонується цікава релігієзнавча методологія, яка дозволяє досягти наукової новизни. Власна інтерпретація цього образу в Смотрицького В.Щепанським реконструйована із урахуванням тогочасного контексту, досліджень попередників, із виявленням напруженого протистояння з іншими ключовими образами риторики Мелетія та його опонентів. Зокрема, цілком вірно проаналізоване протистояння із риторикою Петра Скарги. Таким чином виявлено, що протистояння католицьких і православних полемістів починалося ще до зіткнення раціональних аргументів на рівні того, що сучасна наративна теорія називає світоглядними метафорами. Важливо, що ці метафори відігравали власну роль аж до епохи Тараса Шевченка, в творчості якого вони були переосмислені ще раз, і відповідні жіночі образи віднесені вже до України, а не до Церкви. Поруч із виявленням метафізичного стану Церкви як інстанції страждань, Мелетій описує священну історію Церкви, виділяючи ідеальний «золотий вік» епохи вселенських соборів. Як доводиться у підрозділі 2.3., ідеалізація «золотого віку» передбачала наявність успішного захисту істини в епоху соборів, при всіх трагічних трансформаціях цієї епохи. Смотрицький тим самим показує: те, що вдалося захистити істину і зберегти церкву в часи великих ересей завдяки соборності, вказує на те, що і в епохи нових випробувань церква та істина можуть бути захищені, якщо усі вірні будуть діяти як діяли отці вселенських соборів. Відтак надія для церкви не у могутніх первосвященниках, а у смиренних

сповідниках віри. Підрозділ 2.4. цілком адекватно аналізує естетичні погляди та риторичні моделі у «Треносі» Смотрицького. І цьому підрозділі дисертант досягає значно ширших результатів, ніж зазначені у пунктах новизни, оскільки цілком вірно виявляє не лише певну тяглість із середньовічною культурою, але і наявність специфічних рис ранньомодерного світогляду.

Розділ третій займає центральне місце в дисертаційному дослідженні, оскільки містить аналіз філософії Смотрицького як теоретичного дискурсу і метафізично-світоглядної системи. Відразу зазначимо, що деякі важливі аспекти проблематики були на більш широкому матеріалі проаналізовані в статтях дисертанта, порівняно із деколи лаконічним викладом у тексті самого розділу. Для професіонала не є проблемою зрозуміти всі нюанси думки дисертанта, але якщо Щепанський наважиться видати монографію, ми б рекомендували розширити третій розділ.

У підрозділі 3.1. дисертант виявляє філософські та концептуальні основи для теологічних побудов Смотрицького. При цьому вдало виявлено особливості новизни стилю думки Мелетія, специфічні прийоми його праці з опорними текстами і концептами традиції. Православна богословська і релігійно-філософська думка Мелетієм вводяться у загальний контекст тогочасної європейської культури. На відміну від Івана Вишенського, Мелетій не опускається до радикалізації полемічного дискурсу. Навпаки, він намагається віднайти спільне, а потім повернути католиків та уніатів від західного способу мислення як доброго до східного як найкращого. На думку Мелетія, якщо очистити західну теологію від нашарувань і помилок, то вона за власною ідентичністю виявиться цілком православною. І тому повернення до православної Церкви-Матері є повернення до універсальної церкви. Така герменевтика сьогодні була б названа екуменічною, а у часи Мелетія її можна назвати герменевтикою примирення християнських Заходу та Сходу. Переконливість така герменевтика набуває завдяки систематичному аналізу Смотрицьким релігійно-філософських ідей отців Церкви. Реконструкція шляхів актуалізації Мелетієм теоретичної спадщини грецької та латинської патристики здійснена Щепанський цілком

адекватно і вичерпно. Дисертант фактично доводить, що Смотрицький зумів довести наявність цілісної традиції саме православної тріадології як основного шляху розвитку християнської теології. По відношенню до цієї традиції теорії про Трійцю Томи Аквіната виявляються відхиленнями, які не можуть бути визнані як закономірний шлях розвитку християнської тріадології. Шлях Томи Аквіната цілком вірно аналізується Смотрицьким і Щепанський як такий, що характеризується надмірною як для теологічного дискурсу раціоналізацією. Крім того, схоластика перебільшувала значення Августина. На думку Мелетія правильна герменевтична стратегія у тому, щоб тлумачити вслід за Максимом Сповідником тріадологію Августина крізь призму цілісної традиції грецької патристики. Представники схоластики, навпаки, тлумачать патристичну тріадологію крізь призму теорій Аквіната та Августина. Але такий шлях не може привести до актуалізації загальної традиції християнської теології, а тому Смотрицький пропонує повернутися до вчення отців як нормативного, розглядаючи теорії Августина і Аквіната як додаткові гіпотетичні вчення, які мають бути ортодоксально витлумаченні для їх прийняття в якості допоміжного дискурсу. Від аналізу тріадології в підрозділі 3.3 дисертант переходить до аналізу антропології. Цей аналіз здійснений цілком адекватно, показані варіанти переінтерпретації різних середньовічних антропологічних теорій в межах ранньомодерного способу мислення Смотрицького. Підрозділ 3.4. не просто розкриває значення дискусій про чистилище в межах полеміки православних із католиками. Фактично, католицьке вчення про чистилище Щепанським виводиться із есхатології Оригена, переосмисленої Григорієм Ниським. З підрозділу можна зробити висновок, що складові християнської ортодоксії епохи вселенських соборів, а саме тріадологія, христологія, антропологія, сотеріологія та есхатологія тісно пов'язані між собою, мають однакове категоріальне та філософське підґрунтя. Вчення про чистилище як характерне для більш примітивної логіки оригенізму не вписується у загальну структуру ортодоксії. Його привнесення і закріплення у догматах католицької церкви є кроком не лише помилковим, але і таким, що вносить у традицію чужорідні елементи.

Відновлення цілісності ортодоксії в католицизмі згідно із Мелетієм мало б привести до відмови від вчення про чистилище, і віднайдення православних переінтерпретацій есхатології. Вивчення есхатологій Августина і папи Григорія Великого приводить Мелетія до висновку про можливість православної переінтерпретації католицької есхатології.

Висновки дисертаційного дослідження мали б бути більшими за об'ємом. Грунтовно відображаючи результати дослідження, ці висновки занадто лаконічні на фоні проведеної Щепанським величезної праці.

Загальна позитивна оцінка основних результатів дослідження В.Щепанського спонукає до певної дискусії навколо деяких положень, що розглядаються в дисертації. Висловлювані нами у ході нашої дискусії тези просимо вважати зауваженнями і побажаннями:

1. Не зовсім відповідає досягнутим у тексті дисертації результатом наступний пункт новизни: «доведено, що його погляди є філософською теологією, концепцію якої він запозичив із вчення Томи Аквінського про «дві теології» і дав їй назву «метатеологія»». У висновках до підрозділу 3.2. дійсна новизна сформована цілком адекватно: «М. Смотрицький у «Треносі» зміщує акценти із суто богословської до філософської проблематики, що було новаторським для православного українського наукового дискурсу. Модель нової науки про «дві теології» хоч і запозичена ним в Томи Аквінського, але поняття філософської богослів'я (метафізики) останнього доповнюється поняттям богослів'я одкровення, що була досить широко представлена у православному середовищі як вищий тип богослів'я, оскільки в ній сам Бог свідчить про себе». Дійсно, метатеологія М.Смотрицького є персоналістичною релігійною філософією та персоналістичною теологією Божественного життя, і в цій якості значно перевищує те, що є «філософською теологією» у Томи Аквіната. Намагання занадто лаконічно висловити новизну є помилкою, яку часто роблять молоді дослідники під впливом формальних вимог, і В.Щепанський цілком міг би значно ширше сформулювати пункти новизни, що було б у даному випадку цілком

виправданим, навіть якби новизна зайняла 2-3 сторінки. Але така ситуація краща, ніж повна відсутність новизни у роботі.

2. Образ Церкві-Матері як жінки похилого віку, яка страждає через відступництва вірних є центральним для відомого твору ранньої патристики як «Пастир» Гермона. У цьому творі другого століття Церква спочатку з'являється автору твору як стара жінка, а після покаяння вірних – як молода Церква-наречена. До речі, відіння описані у «Пастирі» Гермона відбуваються на околицях Риму, на березі річки Тібр. Під впливом зображень Церкви як жінки в Апокаліпсисі та в «Пастирі» Гермона була сформована стійка традиція, розвинута як у західному, так і східному християнстві. Ця традиція має глибоке біблійне коріння, оскільки ще Ізраїль зображувався пророками то як розумна жінка, що дарує мудрість і спасіння світові, то як жінка-розпутниця, яка зрадила власному покликанню і покинута своїми дітьми. Цікаво, що образ Бога як Батька і Нареченого, який теж використовувався у біблійній та патристичній традиціях, хоча до протистояння жіночого і чоловічого як моделей влади не доходило. Оригінальність інтерпретацій Мелетія була б більш глибоко виявлена, якби аналіз В.Щепанського у підрозділі 2.2. ґрунтувався на «Пастирі» Гермона як герменевтичному ключі до біблійної та патристичної традицій, а потім і до роздумів Смотрицького.

3. У підрозділі 2.4. не завадило б виявити біблійні корені естетики Смотрицького. Світ біблійних метафор та символів був одним із джерел для барокового мислення, і гра із цими метафорами та символами була іншим способом актуалізації біблійного наративного і символічного світу, ніж ті способи, що використовувалися в середньовічній думці. Звернення до біблійних коренів естетики Смотрицького дозволило б більш аргументовано підтвердити думку дисертанта про діалектичне співвідношення естетики Мелетія та середньовічної естетики, між якими є як тяглість, так і певні розриви.

4. Підрозділ 3.2. краще було б назвати «Аналіз релігійно-філософських ідей отців церкви у «Треносі» Смотрицького». Також слід було підкреслити, що ці

релігійно-філософські ідеї в основному стосуються традиційної християнської тріадології.

Зазначимо, що усі висловлені дискусійні моменти, які потребують уточнень і пояснень, необхідно наголосити, що останні зумовлені, насамперед, складністю обраної проблеми і суттєво не вплинули на результати дослідження. Зміст дисертації достатньою мірою відображений у публікаціях, авторська концепція та результати дослідження апробовані у виступах на низці наукових конференцій.

За своєю актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною у постановці та вирішенні проблем, практичним значенням дисертація Щепанського Віталія Вікторовича «Рецепція релігійної філософії середньовіччя у «Треносі» М.Смотрицького» відповідає вимогам ДАК України щодо кандидатських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

**Доцент кафедри філософії
Національного університету
біоресурсів та природокористування,
кандидат філософських наук**

С.О.Шкіль